

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Վայոց ձորը պատմական Սյունիք նահանգի մի գավառն էր: Նախախորհրդային շրջանում կոչվում էր Դարալագյազի գավառ. ներկայումս կազմում է Նդեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջանները:

Վայոց ձորն իր միջնադարյան հուշարձաններով, հայերեն արձանագրություններով Հայաստանի ամենահարուստ շրջաններից է: Թեև այս գավառը ևս անմասն չի մնացել սլավոնական Հայաստանն սվերող արշավանքներից. բայց մի շարք պատհասներով համեմատաբար քիչ է ավերվել. դրանցից կարևորները հետևյալներն են. Ա. Այս գավառը չորս կողմից շրջափակված է բարձր լեռնաշղթաներով և դրսի աշխարհի հետ կապված է միայն դժվարանցանելի կիրճերով ու լեռնանցքներով, որոնք անառիկ են դարձնում այդ գավառը: Բ. Վայոց ձորը երբեք չի ունեցել հարուստ քաղաքներ, որոնք գրավեին արտաքին արշավողների ավազակաբարձ ախորժակը: Գ. Գավառը հեռու է եղել միջին դարերի բանուկ նախապահներից, սրա միջով անցել է միայն երկրորդական նշանակություն ունեցող կարավանային նախապահը: Դ. XIII—XIV դարերում այս գավառին տիրել են Օրբելյան և Պողոթյան իշխանական տոհմերը, որոնք կարողացել են լեզու գտնել թուրք-թաթարական նվաճողների հետ և գերծ պահել իրենց տիրույթներն ավերածություններից: Ե. Գավառի կարևոր հուշարձանները կանգնեցված են բնակավայրերից դուրս՝ բարձր լեռների և խոր ձորերի մեջ, որով պաշտպանվել են թե՛ արշավողներից և թե՛ շրջապատի բնակչության ֆանդարա ձեռքներից: Զ. Վայոց ձորը շատ հարուստ է ինչպես շինաքարի, այնպես էլ կրաքարի լավագույն տեսակներով, որոնք տաղանդավոր նսրաարապետներին և ֆանդակագործներին հնարավորություն են տվել կերտելու սրբատաշ, ամրապինդ և մեծարվեստ հուշարձաններ, որոնց պատերը շատ հարմար են եղել արձանագրություններ գրելու համար և գրվածներն էլ ֆարի լավ հատկության շնորհիվ չեն ենթարկվել խիստ հողմահարության:

Մեծարժեք հուշարձանների կառուցումը և վիմագիր արձանագրությունների փնտլումն ու որակը վկայում են երկրի խաղաղ վիճակի և տնտեսական ու մշակութային կյանքի համեմատաբար բարձր աստիճանի մասին: Վայոց ձորի հուշարձանները և վիմագիր արձանագրությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական ժամանակաշրջանի. առաջինը Բագրատունյաց անկախության ժամանակաշրջանն է: Այս շրջանում Սյունիքի իշխանական նստոցը տեղափոխվել էր Վայոց ձորի Նդեգիս ավանը. իշխանները խնամիական կապեր էին հաստատել Բագրատունիների հետ: Հիշյալ ժամանակաշրջանում Վայոց ձորում կառուցվել են շատ մեծարժեք հուշարձաններ, որոնցից կանգուն և նշանավորներն են Դեղեկվանքը, Ցուղացֆարի վանական խումբը, Խոտակեռայ

(ս. Նշան) վանքը և ուրիշներ, որոնց պատերին պահպանվել են այս գավառի հնագույն և բազմաթիվ արձանագրությունները:

Վայոց ձորի երկրորդ և ծաղկուն շրջանը XIII—XIV դարերն են: XIII դարի առաջին տասնամյակում այս գավառն ազատագրվում է օտարներից և վրաց թագավոր Լաշայի ու աթաբակ Իվանե Զաֆարյանի կողմից տրվում Լիպարիտ Օրբելյանին և Պոռոշ Խաղբակյանին որպես ժառանգական կալվածք՝ ի տրիտուր վերջիններին ռազմական օժանդակությամբ: Օրբելյաններն ստանում են Արփա գետի ստորին հոսանքի երկու ափերի ձորահովիտները, իսկ Պոռոշյանները՝ գետի վերին հոսանքի ձորահովիտները: Երկու նորակազմ տիրույթները բաժանվում են Արփա գետի ամենամեծ վտակ Եղեգիսով: Պոռոշյանների նստոց և դառնում Սրկդունք ավանը (նախկին Բաշֆյանդ, ներկա՝ Վերնաշեն), իսկ Օրբելյաններն իրենց նստոցը հաստատում են հին իշխանական վայրում՝ Եղեգիս ավանում, զուգահեռաբար նաև Արփա գյուղում (ներկա Արենին):

Երկու իշխանական տների առաջին ներկայացուցիչները ոչ միայն իրենց ժամանակի նշանավոր զորավարներից էին, այլև նկուն ֆաղափագետներ, գիտության ու արվեստի հովանավորողներ: Պոռոշյանների իշխանության մեջ հիմնվեց և ծաղկեց միջնադարի ամենտնտնավոր ուսումնական կենտրոնը՝ Կլաձորի, կամ Աղբերց վանքի համալսարանը, ուր Հայաստանի բոլոր ծայրերից, նույնիսկ Կիլիկիայից, ուսանելու էին գալիս ուսումնածարավ երիտասարդներ: Այս գավառում Օրբելյանների հոգևոր կենտրոն՝ Տաթևից բացի գործում էին Նորավանքի և այլ վայրերի ղարոցները, ինչպես նաև Հերմոնի նշանավոր դպրոցը:

Մշակութային և շինարարական գործին մեծ շափով նպաստեց նաև այն, որ Սյունիքի հոգևոր իշխանության գլուխ կանգնեց պատմագիր Ստ. Օրբելյանը՝ մեկն իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից: Նա լինելով ժամանակին մեծ դեր խաղացող և հեղինակավոր Օրբելյան Տառսայիհի զավակը, ոչ միայն Սյունիքի և Վայոց ձոր գավառի, այլև հայկական ֆաղափական-մշակութային կյանքին ուղղություն տվողներից մեկն էր: Օրբելյանը Սյունիքի պառակտված եպիսկոպոսությունը միացնելուց հետո՝ եպիսկոպոսական կենտրոնը Տաթևից սեղսկոպոսիտեց Նորավանք, հորից ժառանգություն ստացած կալվածքները՝ նվիրեց վանքերին ու եկեղեցիներին: Նա նպաստեց վնասված բազմաթիվ հուշարձանների վերանորոգման և նորերի կառուցման գործին:

Վայոց ձորի իշխանական երկու տիրույթների մեջ նախկին հուշարձաններին կից կառուցվել են Նորավանքի բազմազան խումբն ամբողջապես, Արվա գյուղի հուշարձանն ու կամուրջը, Եղեգիս ավանի բազմապիսի հուշարձանները, Հերմոնի վանք-դպրոցը, Սպիտակավոր աստվածածին կամ Բոլորաբերդի վանքը, Թանահատի, Հերմոնի վանքերը, Մարտիրոս գյուղի վիմափոր եկեղեցիները և շատ ուրիշներ:

Ճարտարապետական խոշոր կառույցներից բացի Վայոց ձորում մեծ ֆանակությամբ մանր հուշարձաններ են պահպանվել այդ դարերից: Դրանք բազմաթիվ ու բազմապիսի այն սփռված խաչքարերն են, որոնք զարդարում են վանքերի ու եկեղեցիների բակն ու շրջապատը, ինչպես և բանուկ հանապարհների կարևոր հատվածները, գյուղերի ու ավանների հրապարակներն ու փողոցները: Հիշատակելի են այդ առթիվ Եղեգիս ավանի փողոցներում կանգնեցված և մինչև օրս պահպանված որմնափակ խաչքարերը, որոնք զարդարված են նարտարապետական սփռված ֆանդակներով: Դրանցից հիշատակության են արժանի Նորավանքի բազմաթիվ խաչքարերը՝ մեծատաղանդ Մոմիկ վարդապետի ձեռագործները (դրանցից մեկը տեղափոխվեց Էջմիածին, 1965 թ.): Մարտիրոս գյուղի կենտրոնում՝ աղբյուրի գլխին կանգնած երեք մետրանոց խաչքարը, որը կանգնեցված է գյուղի հիմնադրման և աղբյուրի շինության հի-

շատակին՝ ֆանդակված է Շնորհավոր վարպետ ֆարգործի տաղանդավոր ձեռքով
և շատ ուրիշներ:

Շինարարական այս Լուանդուն աշխատանքների պատկերն արտացոլված է
արձանագրությունների մեջ: Ժամանակի յուրաքանչյուր նշանավոր դեպք, լինի
այն հուշարձանի կառուցում, թե ֆաղափական ու մշակութային հիշարժան
իսուս՝ արձանագրական իրենց փաստագիրն ունեն: Նրե դրան ավելացնենք
խաղաղ կյանքի պայմաններում տնտեսական աշխույժ կյանքը, որի ընթաց-
քում շատ անհատներ մասնակցում էին շինարարական և մշակութային այդ
նախաձեռնություններին և այն հիանալի սովորությամբ, որ այդ բոլորի մասին
հուշարձանների պատերին, որպես պատի թերթերի, գրվում էին արձանագրու-
թյուններ, ապա հասկանալի կդառնա մեր պրակտիկ ամփոփված XIII—XIV
դարերին վերաբերող արձանագրությունների մեծ ֆանակությունը:

Վաղոց ձոր այցելած տեղագիր հեղինակներ շատ են եղել և բավական
շատ արձանագրություններ հրատարակվել են նախկինում, սակայն, ներկա
պրակտիկ ամփոփված արձանագրությունների մեջ մտցված են շատ կարևոր
նշանումներ և ուղղումներ: Արձանագրությունների մոտավորապես կեսը հրա-
տարակվում է սուաջին անգամ:

Արձանագրությունները դասավորել ենք լաթարհագրական սկզբունքով,
նախ համաձայն Արվա գետի հովտի, նրա աջ ու ձախ ափերին եղած գյուղերի
և հուշարձանների, ապա՝ նույն գետի աջափնյա ձորահովիտների (հյուսիսային
Վաղոց ձոր) և ձախափնյա ձորահովիտների (հարավային Վաղոց ձոր):

Ի՞նչպե՞ս այս պրակտիկ կազմել ենք նախորդ պրակտիկ հետևողությամբ, նկատի
ունենալով սակայն նախորդի մասին եղած օգտակար դիտողությունները, հատ-
կապես ընդարձակել ենք ծանոթագրությունների բաժինը:

Ներկա պրակտիկ ամփոփված են 813 արձանագրություն, որոնցից 328-ը
հրատարակվում են սուաջին անգամ: